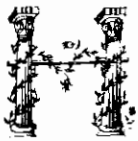

Μητροπολίτου Περγάμου
Ἰωάννου

καὶ βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

«Σκία γὰρ τῆς Παλαιᾶς εἰκὼν δὲ τῆς Νέας Διαθήκης
ἀλήθεια ἢ τῶν μελλόντων κατάστασις»
(Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής)

Θεῖα Εὐχαριστία εἶναι εἰκόνα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, εἰκόνα τῶν ἐσχάτων. Τίποτα δὲν εἶναι τόσο φανερό στὴν Ὁρθόδοξη Λειτουργία ὅσο αὐτό. Ἡ Λειτουργία μας ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπίκληση τῆς Βασιλείας, προχωρεῖ μὲ τὴν ἀναπαράστασή της, καὶ καταλήγει μὲ τὴν μετοχή μας στὸ Δεῖπνο της, τὴν ἔνωση καὶ κοινωνία μας μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

Παραδόξως ἡ θεολογία μας κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀποδώσει τὴ σημασία, ποὺ ἔπρεπε στὴν ἐσχατολογικὴ διάσταση τῆς Εὐχαριστίας. Κύριο ἐνδιαφέρον της φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἡ σχέση τῆς Εὐχαριστίας ὄχι τόσο μὲ τὰ ἔσχατα ὅσο μὲ τὸ παρελθόν, μὲ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο καὶ τὸν Γολγοθᾶ. Ἴσως πρόκειται γιὰ μιὰ ἀκόμα σοβαρὴ ἐπίδραση τῆς «Βαβυλώνειας αἰχμαλωσίας» της, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ ἀειμνηστος π. Γεώργιος Φλορόβσκη¹. Ἡ δυτικὴ θεολογία, Ρωμαιοκαθολικὴ καὶ Προτεσταντικὴ, ἐπικέντρωσε πράγματι τὸ ἐνδιαφέρον της στὴ σχέση Εὐχαριστίας καὶ Γολγοθᾶ, γιατί στὴ Δύση, μὲ ἀποκορύφωμα τὴ θεολογία τοῦ Ἀνσέλμου, ἡ πεμπτουσία τῆς θείας Οἰκονομίας βρίσκεται στὴ σταυρικὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ². Ἀπ' ἐκεῖ πηγάζουν ὅλα, καὶ ἐκεῖ ὅλα ὀδηγοῦν. Ἡ Βασιλεία εἶναι κάτι ποὺ ἀφορᾶ στὸ τέλος καὶ μόνο τῆς ἱστορίας, ὄχι στὸ παρόν της. Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι, γιὰ τὴ δυτικὴ θεολογία στὸ σύνολό της, παρὰ μιὰ ἐπιβεβαίωση τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Σταυροῦ· τὸ οὐσιῶδες ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ

* Σ.τ.Σ.: Δημοσιεύεται ἐδῶ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ μελετήματος τοῦ σεβ. Μητροπ. Περγάμου ποὺ θὰ ὀλοκληρωθεῖ στὸ ἐπόμενο τεύχος.

1. Ὁ Α. Schmemmann στὸ βιβλίο του *Ἡ Εὐχαριστία* (ἐκδ. Ἀκρίτας, 1987) ἀσκεῖ ἐντονη κριτικὴ στὴν ἀκαδημαϊκὴ θεολογία σὲ σχέση μὲ ἄλλες πτυχὲς τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας της, τὴν ὁποία ἀξίζει νὰ προσέξει κανεὶς ἰδιαίτερος.

2. Χαρακτηριστικά, ὁ Ρωμαιοκαθολικὸς Maurice de la Taille στὸ μνημειώδες ἔργο του *Mysterium Fidei de Augustissimo Corporis et Sanguinis Christi Sacrificio atque Sacramento* (Paris 1921) σ. 581 εἶναι σαφής: Τὸ *res tantum*, δηλαδὴ τὸ τελικὸ νόημα, τῆς Εὐχαριστίας καὶ ὄλων τῶν Μυστηρίων εἶναι ἡ ἔνωσή μας μὲ τὴν σταυρικὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ. Συγκρίνετέ τον μὲ τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ πῶς κάτω.

στή σταυρική θυσία. Ἡ καίρια, ἄλλωστε, καὶ σ υ σ τ α τ ι κ ῆ στιγμή τῆς Εὐχαριστίας εἶναι γιὰ τοὺς δυτικούς χριστιανούς ἡ ἐπανάληψη τῶν «ιδρυτικῶν» λόγων τοῦ Μυστηρίου «Λάβετε, φάγετε, τοῦτο ἐστὶ τὸ σῶμα μου κ.τ.λ.», καὶ ὄχι ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τοῦ Ὁποίου ἡ παρουσία συνδέεται ἀπαραιτήτως μὲ τὸν ἐρχομὸ τῶν «ἐσχάτων ἡμερῶν» (Πράξ. 2,18).

Ἔτσι τὸ ἐρώτημα, ποῦ ἀπασχόλησε ἐπὶ αἰῶνες τὴ διαμάχη μεταξὺ Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Προτεσταντῶν στὴ Δύση, εἶναι ἂν ἡ Εὐχαριστία εἶναι ἐπανάληψη ἢ ὄχι τῆς θυσίας τοῦ Γολγοθᾶ, καὶ ὄχι ἂν εἶναι εἰκόνα τῶν ἐσχάτων. Στὴν προβληματικὴ αὐτὴ ἐνεπλάκη καὶ ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα, κυρίως, καὶ ἐξῆς (Ὁρθόδοξες Ὁμολογίες Πέτρου Μογίλα, Κυρίλλου Λουκάρεως, Δοσιθέου Ἱεροσολύμων κ.λ.π.), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραθεωρηθεῖ ἡ σχέση τῆς Εὐχαριστίας μὲ τὰ ἔσχατα, μὲ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Ἡ τάση αὐτὴ νὰ λησμονεῖται ἡ ἐσχατολογικὴ σημασία τῆς Εὐχαριστίας δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολοῦσε, ἂν δὲν εἶχε σοβαρώτατες συνέπειες στὸν τρόπο τῆς τελέσεώς της, στὴν εὐσέβεια τῶν πιστῶν καὶ στὴν ὄλη ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ἀνάγκη, συνεπῶς, νὰ τονισθεῖ καὶ ἐξαρθεῖ καὶ σήμερα στὴ συνείδησή μας ἡ σχέση Εὐχαριστίας καὶ Βασιλείας, ἡ ὁποία, ἂν καὶ ἐξὼφθαλμα προφανῆς στὴ Λειτουργία μας, τείνει νὰ ἀφανισθεῖ, ἢ νὰ ἀτονίσει, κάτω ἀπὸ τὸ βάρος ἄλλου εἴδους προβληματισμῶν καὶ μορφῶν εὐσεβείας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρασυρόμαστε σὲ ξένες πρὸς τὴν ἀληθινὴ Ὁρθόδοξη παράδοση ἀντιλήψεις — νομίζοντας μάλιστα πολλὰς φορὰς ὅτι ὑπερασπιζόμαστε τὴν Ὁρθοδοξία, ἐνῶ στὴν οὐσία ἀναπαράγομε καὶ προβάλλομε ξένες πρὸς τὴν παράδοσή της ἀντιλήψεις.

I

1. Τὰ βιβλικὰ δεδομένα

Δὲν θὰ χρειάζοταν μεγάλη προσπάθεια, προκειμένου νὰ καταδειχθεῖ ὁ ἐσχατολογικὸς χαρακτήρας τῆς Θ. Εὐχαριστίας στὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἦδη ἡ περιγραφή τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου στὰ Εὐαγγέλια μᾶς προσανατολίζει πρὸς τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Οἱ Δώδεκα μετέχουν στὸ Δείπνο ὡς προτύπωση τοῦ Νέου Ἰσραήλ, καὶ γι' αὐτὸ ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς (κεφ. 22) ἐντάσσει μέσα στὴ διήγηση τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου τὴ ρῆση τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς Δώδεκα: «κἀγὼ διατίθεμαι ὑμῖν καθὼς διέθετό μοι ὁ Πατὴρ μου β α σ ι λ ε ί α ν, ἵνα ἐσθίητε καὶ πίνητε ἐπὶ τῆς Τραπέζης μου ἐν τῇ β α σ ι λ ε ί α μ ο υ, καὶ καθίσεσθε ἐπὶ θρόνων κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραήλ» (στ. 29-30). Τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴ γένεση καὶ διαμόρφωση τῶν εὐχαριστιακῶν καὶ γενικώτερα τῶν ἐκκλησιαστικῶν

λειτουργημάτων. Πρὸς τὸ παρὸν σημειώνουμε τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μυστικός Δεῖπνος ἦταν ἕνα γεγονός ἐσχατολογικό, συνδεδεμένο ἀδιάρρηκτα μὲ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Χριστὸς ἀναφέρεται κατὰ τὸ Δεῖπνο αὐτὸ ρητὰ καὶ μὲ ἰδιαίτερη συναισθηματικὴ ἔνταση στὴ Βασιλεία: «ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ Πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ μὲ παθεῖν λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ, ἕως ὅτου πληρωθῆ ἔν τῃ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ... λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῶ ἀπὸ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως ὅτου ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ» (στ. 16 καὶ 18, καὶ παράλληλα).

Στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἔντονα ἐσχατολογικοῦ χαρακτήρα, ποῦ ἔχει ὁ Μυστικός Δεῖπνος στὰ Εὐαγγέλια, ἡ ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς μαθητὲς Του: «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἑμὴν ἀνάμνησιν» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ὅπως παρατήρησαν ἤδη διαπρεπεῖς βιβλικοὶ θεολόγοι (J. Jeremias³ κ.ἄ.), τὸ πιθανώτερο εἶναι ἡ ἀνάμνηση, γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ἐκεῖ ὁ Κύριος, νὰ ἀναφέρεται στὴν ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ ἀνάμνηση τοῦ Χριστοῦ στὴ μέλλουσα Βασιλεία. Ἡ εὐχαριστιακὴ ἀνάμνηση δηλαδὴ εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ ἀνάμνηση, μιὰ προτύπωση, πρόγευση καὶ «προ-δωρεὰ» τῆς μελλοντικῆς Βασιλείας τοῦ Χριστοῦ, πρᾶγμα ποῦ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἐκφράζει μὲ προκλητικὴ γιὰ τὴν κοινὴ λογικὴ σαφήνεια ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, ποῦ τελεῖται στὴν Ἐκκλησία μας. Ἡ ἀνάμνηση, λοιπόν, τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς Εὐχαριστίας, εἶναι ἀνάμνηση ὄχι μόνον παρελθόντων γεγονότων, ἀλλὰ καὶ μελλοντικῶν «γεγονότων», δηλαδὴ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ⁴ ὡς τοῦ ἀποκορυφώματος καὶ τοῦ πληρώματος τῆς ὅλης ἱστορίας τῆς σωτηρίας.

Ἄλλὰ τὸ πιὸ σημαντικό γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἐσχατολογικοῦ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας εἶναι τὸ γεγονός ὅτι οἱ ρίζες τῆς Εὐχαριστίας βρῖσκονται ἱστορικὰ ὄχι μόνον στὸ Μυστικὸ Δεῖπνο, ἀλλὰ καὶ στίς ἐμφανίσεις τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν τεσσαρακονθήμερη περίοδο μετὰ

3. Στὸ κλασσικὸ ἔργο του *Die Abendmahlsworte Jesu*, ἰδιαίτερα στὴν τρίτη ἔκδοση, Göttingen 1960.

4. Ἡ ἔκφραση «βασιλεία τῶν οὐρανῶν» δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ἕνα εἶδος στατικῆς καταστάσεως πάνω ἀπὸ τὴ γῆ (ἕνα εἶδος Πλατωνικῆς νοητῆς ἢ ἰδεατῆς πραγματικότητος). Ἀπλούστατα πρόκειται γιὰ παράφραση τῆς ἐκφράσεως «βασιλεία τοῦ Θεοῦ», ἀφοῦ ἡ φράση «οἱ οὐρανοὶ» παραφράζει τὸν ὄρο «Θεός», τὸν ὁποῖο ἐκ σεβασμοῦ ἀποφεύγουν νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ ἐξ Ἰουδαίων χριστιανοὶ (πρβλ. κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, ὅπου ἡ φράση ἀπαντᾷ 31 φορές — Βλ. J. Jeremias, *New Testament Theology*, I, 1971, σ. 97). Κρίνεται ἀναγκαῖα ἡ παρατήρηση αὕτη, γιὰτὶ πολὺ συχνὰ στὴ σκέψη τῶν πιστῶν ἡ φράση «βασιλεία τῶν οὐρανῶν» μεταφράζεται ὡς «ἐπουράνιος βασιλεία» μὲ τοπικὴ καὶ συχνὰ Πλατωνικὴ ἀντιπαράθεση πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς γῆς ὄντα ἢ τελούμενα. Βλ. πιὸ κάτω. Στὴν Καινὴ Διαθήκη, ὅπως παρατηρεῖ ὁ J. Jeremias (*μν. ἔργ.* σ. 102) «ἡ βασιλεία πάντοτε καὶ παντοῦ νοεῖται μὲ ἐσχατολογικοὺς ὄρους» σημαίνει τὸν χρόνον τῆς σωτηρίας τὸ τέλος τοῦ κόσμου, τὴν ἀποκατάσταση τῆς διακοπείσης κοινωνίας μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου».

τὴν Ἀνάστασι. Στὶς ἐμφανίσεις αὐτὲς ἔχομε «κλάση τοῦ ἄρτου» καὶ γεύματα τοῦ Ἀναστάντος μὲ τοὺς μαθητὲς Του (Λουκ. 24· Ἰωάν. 21). Ἡ ἀτμόσφαιρα, ποὺ ἐπικρατεῖ ἐκεῖ, εἶναι χαρμόσυνη, ἀφοῦ ἡ Ἀνάστασι κατέδειξε τὴ νίκη τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῶν ἐχθρῶν του, δηλαδὴ τὴν ἀνατολὴ τῆς Βασιλείας τοῦ Χριστοῦ στὴν ἱστορία. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Λουκάς στὶς Πράξεις Ἀποστόλων (2,46) τονίζει ὅτι ἡ πρώτη Ἐκκλησία τελοῦσε τὴν εὐχαριστία «ἐν ἀγαλλιάσει». Μόνο ἡ Ἀνάστασι καὶ ἡ Παρουσία δικαιολογοῦν ἢ μᾶλλον ἐπιβάλλουν μιὰ τέτοια ἀτμόσφαιρα ἀγαλλιάσεως.

Ὁ ἐσχατολογικὸς αὐτὸς προσανατολισμὸς τῆς εὐχαριστίας εἶναι ἐμφανῶς στὶς πρώτες εὐχαριστιακὲς κοινότητες. Ἡ ἀραμαϊκὴ ἔκφρασι *Μαριναθά* (Α΄ Κορ. 16, 22), ἡ ὁποία εἶναι ἀναμφίβολα λειτουργικὸς-εὐχαριστιακὸς ὄρος, ἔχει ἐσχατολογικὸ περιεχόμενον (ὁ Κύριος ἐγγὺς ἢ ἔρχεται ἢ θὰ ἔλθῃ). Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν ἐπανάληψη τῶν εὐχαριστιακῶν λόγων τοῦ Κυρίου (Α΄ Κορ. 11, 23-26) προσθέτει τὴν ἀναφορὰ στὴ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Χριστοῦ («ἄχρις οὗ ἔλθῃ»)⁵. Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου, ἡ ὁποία εἶναι στὴ βάση τῆς εὐχαριστιακῆς κείμενον, καὶ ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ἔχει ἐπιδράσει στὴ διαμόρφωσι τῆς Ὁρθοδόξου Λειτουργίας, ὄχι μόνον θεωρεῖ τὴν Εὐχαριστία εἰκόνα τῆς Βασιλείας, κάτι ποὺ λαμβάνει χώραν μπροστὰ στὸ Θρόνον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἀρνίου, ἀλλὰ καὶ κατ'ἐκτελεστικὴν ἀναφορὰ στὴν προσδοκίαν τῶν ἐσχάτων: «Καὶ τὸ Πνεῦμα καὶ ἡ νύμφη λέγουσιν ἔρχου καὶ ὁ ἀκούων εἰπάτω ἔρχου... ναὶ ἔρχου Κύριε Ἰησοῦ» (22, 17, 20).

Αὐτὴ ἡ ἐντονὴ προσδοκίαν τῶν ἐσχάτων ἔχει ἐκλείψει ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ συνειδήσῃ μας. Καὶ ὁμως, ἂν τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως γιὰ διαφόρους λόγους δὲν εἶναι προσιτὸ στὰ μέλη τῶν εὐχαριστιακῶν συνάξεών μας, ἔνα ἄλλο κείμενον, ποὺ βρίσκεται ὄχι μόνον στὸ ἐπίκεντρο τῆς Θ. Λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ στὰ χεῖλη ὄλων τῶν πιστῶν μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Λειτουργία, θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς ὑπενθυμίζει ἐντονα αὐτὴ τὴν προσδοκίαν. Πρόκειται γιὰ τὴν **Κυριακὴ Προσευχὴ**.

Ἡ προσευχὴ αὐτὴ ἔχει πᾶ χάσει τόσο τὸν ἐσχατολογικὸ ὅσο καὶ τὸν εὐχαριστιακὸ της χαρακτήρα στὴ συνειδήσῃ μας. Καὶ ὁμως δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἡ προσευχὴ αὐτὴ ὄχι μόνον ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐσχατολογικὴ, ἀλλὰ καὶ ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο καὶ τὸν πυρῆνα ὄλων τῶν ἀρχαίων λειτουργιῶν, δὲν ἀποκλείεται δὲ ἡ ἱστορικὴ ρίζα τῆς νὰ εἶναι εὐχαριστιακὴ. Στὴν προσευχὴ αὐτὴ ἀπαντοῦν ἐντονα δύο ἀναφο-

5. Τὸ νόημα τοῦ χωρίου εἶναι: «καταγγέλλομε τὸ θάνατον τοῦ Κυρίου κοιτάζοντες μὲ χαρὰ πρὸς τὸν ἐρχομὸν του» (J. Moffat, *The First Epistle of Paul to the Corinthians*, 1954, σ. 169). Πρβλ. Πράξ. 2,46: «ἐν ἀγαλλιάσει». Ἡ παλαιότερη θεωρία τοῦ H. Lietzmann ὅτι στὶς Παύλειες Ἐκκλησίες, ἡ Εὐχαριστία ἐτελεῖτο σὲ ἀτμόσφαιρα θλίψεως ὡς ἀνάμνησι τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ στὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἱερουσαλὴμ σὲ ἀτμόσφαιρα χαρᾶς ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένη. Τόσο στὴ μία ὄσο καὶ στὴν ἄλλη περιπτώσῃ ἡ Εὐχαριστία ἐτελεῖτο σὲ ἀτμόσφαιρα χαρᾶς καὶ ἀγαλλιάσεως ἐξ αἰτίας τῆς συνδέσεως τῆς μὲ τὴ Βασιλείαν.

ρὲς στὰ ἔσχατα⁶, οἱ ὁποῖες συνήθως μᾶς διαφεύγουν. Ἡ μία εἶναι τὸ αἶτημα «ἀγιασθήτω τὸ ὄνομά σου, ἐλθέτω ἡ βασιλεία Σου», τὸ ὁποῖο μᾶς θυμίζει τὸ «Μαραναθά» καὶ τὸ «ἔρχου Κύριε» τῶν πρώτων εὐχαριστικῶν λειτουργιῶν. Ἡ δεύτερη, καὶ σημαντικότερη, εἶναι τὸ αἶτημα «τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον». Οἱ ἐξηγητὲς δὲν ἔχουν καταλήξει σὲ ὁμόφωνα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἔννοια αὐτῶν τῶν λόγων⁷. Ὑπάρχουν ὅμως ἀφθονες μαρτυρίες πού ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἄρτος, πού ζητοῦμε μὲ τὴν προσευχὴ αὐτῆ, δὲν εἶναι τὸ καθημερινὸ ψωμί μας, ὅπως συνήθως τὸ ἐκλαμβάνομε, ἀλλὰ ὁ Ἄρτος τῆς Εὐχαριστίας, ὁ ὁποῖος εἶναι «ἐπιούσιος» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ἐρχομένου», τοῦ μελλοντικοῦ, δηλαδὴ τῆς μελλούσης Βασιλείας. Ὅσο καὶ ἂν ἐπιδέχεται διάφορες ἐρμηνεῖες ἢ φράση αὐτῆ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, ἢ θέση, πού μὲ ἀξιοσημεῖωτη σταθερότητα ἔχει ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων καταλάβει ἡ προσευχὴ αὐτῆ στὴ Θ. Λειτουργία, δηλαδὴ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴ Θ. Κοινωνία, μαρτυρεῖ ὅτι, τουλάχιστον στὴ συνείδηση τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, τὸ αἶτημα γιὰ τὸν «ἐπιούσιον ἄρτο» δὲν ἀναφέρεται στὸ καθημερινὸ ψωμί, ἀλλὰ στὸ γεῦμα καὶ τὴν τροφὴ τῆς Βασιλείας. Αὐτὸς εἶναι «ὁ ἄρτος, ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς», δηλαδὴ ἡ σάρκα ἢ τὸ σῶμα «τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου» (Ἰωάν. 6,34), ὁ ὁποῖος, ἄς σημειωθεῖ, εἶναι ἐπίσης ἐσχατολογικὴ μορφή. Στὴν Εὐχαριστία ζητοῦμε *σήμερα* τὸν *ἀυριανὸ ἢ μελλοντικὸ «ἐρχόμενο»* ἄρτο τῆς Βασιλείας.

Θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει κανεὶς καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, πού μαρτυροῦν γιὰ τὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ἐκεῖ ὅμως πού ἡ σχέση αὐτῆ ἀναπτύσσεται σὲ βάθος, καὶ ἐδραιώνεται στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ἡ θεολογία τῶν ἐλλήνων Πατέρων καὶ οἱ εὐχαριστιακὲς λειτουργίες τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι σὲ χρῆση στὴν Ἐκκλησία μας.

2. Ἡ μελλοντικὴ Βασιλεία, αἶτιο καὶ ἀρχέτυπο τῆς Εὐχαριστίας

Ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν πατερικῶν μαρτυριῶν γιὰ μιὰ σχέση εὐχαριστίας καὶ Βασιλείας ξεχωρίζουμε ἓνα ἀληθινὰ βαρυσήμαντο χωρίο τοῦ

6. Πιθανῶς καὶ τὰ ἄλλα αἰτήματα ὅπως τὰ τῆς «ἀφέσεως τῶν ὀφειλημάτων» καὶ τὸ «μὴ εἰσενέγκης εἰς πειρασμόν» νὰ εἶναι ἐσχατολογικῆς σημασίας.

7. Τὸ καίριο ἐρώτημα εἶναι ἂν ὁ ὄρος «ἐπιούσιος» προέρχεται ἀπὸ τὸ «ἐπεῖναι» ἢ «ἐπουσία», ὅποτε θὰ σήμαινε «ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας», ἢ ἀπὸ τὸ «ἐπιέναι», ὅποτε θὰ σήμαινε τὸν «ἐρχόμενο» ἢ τῆς «ἐρχόμενης μέρας». Ἀπὸ τὴν ἀντίθεση στὸ κείμενο τῆς προσευχῆς τοῦ «ἐπιούσιος» πρὸς τὸ «σήμερον», καθὼς καὶ ἀπὸ μαρτυρίες ἀρχαίων πηγῶν τόσο στὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ στὴ Δύση, προκύπτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν δευτέρη ἀπὸ τίς δύο σημασίες. Ἀκόμα ὅμως καὶ ἂν πρόκειται γιὰ τὸ καθημερινὸ ψωμί, ὅπως παρατηρεῖ ὁ E. Lohmeyer (The Lord's Prayer, 1965, σ. 15), ὅλες οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ἰησοῦ σὲ ἄρτο καὶ γεύματα εἶχαν ἐσχατολογικὸ νόημα.

Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, τὸ ὁποῖο, ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε, δὲν ἔτυχε μέχρι τώρα τῆς προσοχῆς, ποῦ τοῦ ἀξίζει, ἀπὸ τοὺς θεολόγους μας. Τὸ χωρίο αὐτὸ δείχνει ὄχι μόνον τὸν ἄρρηκτο δεσμὸς Εὐχαριστίας καὶ Βασιλείας, ἀλλὰ καὶ τὴ ριζικὴ ἀνατροπὴ τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἔννοιαις τῆς αἰτιότητος, πρᾶγμα ποῦ ἀποδεικνύει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, πόσο ἀδίκη καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα εἶναι ἡ τόσο διαδεδομένη ἀντίληψη περὶ ἐπηρεασμοῦ τοῦ ἁγίου Μαξίμου ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ (Πλατωνικὴ καὶ Ἀριστοτελικὴ) φιλοσοφία. Παραθέτομε πρῶτα τὸ χωρίο αὐτοῦσιο, γιὰ νὰ τὸ σχολιάσουμε στὴ συνέχεια σὲ σχέση μὲ τὸ θέμα μας. Στὰ Σχολία του στὸ «περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας» ἔργο τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου ὁ Μάξιμος γράφει:

«Εἰκόνας ἐκάλεσεν (ὁ Ἀρεοπαγίτης) τῶν ἀληθῶν τὰ νῦν τελούμενα ἐν τῇ συνάξει... Ὅτι σύμβολα ταῦτα καὶ οὐκ ἀλήθεια... Ἀπὸ τῶν αἰτιατῶν. Τούτέστι τὸ ἀπὸ τῶν ὁρατῶν τελουμένων ἐπὶ τὰ ἀόρατα καὶ μυστικά, ἅπερ τῶν ἐν αἰσθήσει αἰτία εἰσι καὶ ἀρχέτυπα. Αἶτια δὲ λέγεται τὰ ἐτέρωθεν τὸ ὁπωσοῦν εἶναι τὴν αἰτίαν ἔχοντα ἢ ἀπὸ τῶν αἰτιατῶν εἰς τὰ αἶτια, τούτέστιν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν συμβόλων ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ νοερὰ ἤγου ἀπὸ τῶν ἀτελεστέρων εἰς τὰ τελειότερα οἶον, ἀπὸ τῶν τύπων ἐπὶ τὴν εἰκόνα καὶ ἀπὸ ταύτης ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν. Σκια γὰρ τῆς Παλαιᾶς εἰκῶν δὲ τῆς Νέας Διαθήκης ἀλήθεια ἢ τῶν μελλόντων κατάστασις» (Migne, PG. 4,137).

Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ ἅγιος Μάξιμος ἐρμηνεύει μὲ τὸ δικό του τρόπο τὴν ἔννοια τῆς Εὐχαριστίας ὡς εἰκόνας καὶ σύμβολοι σὲ σχέση μὲ τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητος. Τὰ τελούμενα στὴ Θ. Εὐχαριστία εἶναι «εἰκόνες» καὶ «σύμβολα» «τῶν ἀληθῶν». Μέχρις ἐνὸς σημείου στὴν ἀνάγνωση τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι κινεῖται σὲ Πλατωνικὴ ἀτμόσφαιρα. Τὰ «ὁρατὰ τελούμενα» εἶναι εἰκόνες καὶ σύμβολα «τῶν ἀοράτων» καὶ «μυστικῶν» τὰ αἰσθητὰ σύμβολα εἶναι εἰκόνες «τῶν νοητῶν καὶ νοερῶν». Σύμφωνα μὲ τὴν Πλατωνικὴ ἀντίληψη ὁ αἰσθητὸς καὶ ὁρατὸς κόσμος εἶναι εἰκόνα ἐνὸς σταθεροῦ καὶ αἰώνιου κόσμου, ὁ ὁποῖος ὡς νοητὸς καὶ νοερὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια, ὁ ἀληθὴς κόσμος. Κατὰ συνέπειαν, τὰ τελούμενα στὴ Θ. Λειτουργία εἰκονίζονται καὶ ἀντικατοπτρίζονται θὰ ἔλεγε κανεὶς τὴν ἐπουράνια Λειτουργία, ποῦ τελεῖται αἰώνιος, καὶ ποῦ εἶναι τὸ «ἀρχέτυπον» τῆς ἐπίγειας Εὐχαριστίας. Αὐτὴ θὰ ἦταν, πρᾶγματι, μιὰ τυπικὰ Πλατωνικὴ ἀντίληψη τῆς Εὐχαριστίας.

Ἄλλὰ ὁ Μάξιμος μᾶς ἐπιφυλάσσει πρὸς τὸ τέλος τοῦ χωρίου μιὰ ἐκπληξη. Ἡ Θ. Εὐχαριστία εἶναι γι' αὐτὸν εἰκόνα μιᾶς ἀληθινῆς Εὐχαριστίας, ποῦ δὲν εἶναι παρὰ «ἡ τῶν μελλόντων κατάστασις». Τὰ «ἀληθῆ τῶν νῦν τελουμένων ἐν τῇ συνάξει» δὲν βρίσκονται σὲ μιὰ Πλατωνικοῦ τύπου ἰδεατὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ σὲ μιὰ πραγματικότητα τοῦ μέλλοντος, στὴ μέλλουσα Βασιλεία. Τὸ καίριο στοιχεῖο, ποῦ ἀνατρέπει τὴν Πλατωνικὴ σχέση ἀρχετύπου καὶ εἰκόνας εἶναι ἡ κατηγορία τοῦ χρόνου. Γιὰ νὰ ἀναχθοῦμε ἀπὸ τὴν εἰκόνα στὸ πρωτότυπο δὲν πρέπει νὰ φύγουμε ἀπὸ τὸ χρόνο, ἀλλὰ νὰ περάσουμε ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴν προσδοκία ἐνὸς χρονικὰ μελλοντικοῦ «γεγονότος» ἢ καταστάσεως. Αὐτὸ μετατρέπει τὴν ὅλη νοοτροπία ἀπὸ Πλατωνικὴ σὲ Βιβλική.

Γιατί ενώ για την Πλατωνική σκέψη είναι αδύνατο να περάσει κανείς από την εικόνα στο αρχέτυπο δια μέσου του χρόνου, σάν να βρισκόταν το αρχέτυπο στο τέλος της ιστορίας, για τη Βιβλική αντίληψη αυτό είναι απαραίτητο. Στην Εύχαριστία κατά τη Βιβλική αντίληψη καθώς και εκείνη του Μαξίμου εικονίζονται τὰ μέλλοντα, ὁ ἐρχόμενος καὶ ἡ Βασιλεία, πού θὰ ἐγκαταστήσει.

Ἄλλὰ τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι βαρυσήμαντο, καὶ γιατί θέτει τὸ πρόβλημα τῆς αἰτιότητας, ἀνατρέποντας ἔτσι ὄχι μόνο Πλατωνικές, ἀλλὰ καὶ Ἀριστοτελικές ἀντιλήψεις περὶ «ἐντελεχείας» καὶ αἰτιότητας. Αἴτια, λέγει ὁ Μάξιμος, εἶναι ὅσα δὲν ὀφείλουν κατὰ κανένα τρόπο τὴν αἰτίαν τοῦ εἶναι τους «ἐτέρωθεν», σὲ κάτι ἄλλο. Γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη, ἀλλὰ καὶ τὴ δυτικὴ, καθὼς καὶ γιὰ τὴν κοινὴ λογικὴ, τὸ αἴτιο προηγείται (λογικὰ, ἀλλὰ καὶ χρονικὰ) τοῦ αἰτιατοῦ του. Στὴ σκέψη ὅμως τοῦ Μαξίμου ὅσο πιὸ πίσω πᾶμε χρονικὰ τόσο πιὸ πολὺ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὸ ἀρχέτυπο, ἀπὸ τὸ αἴτιο: ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι «σκιά», ἡ Καινὴ εἶναι «εἰκόνα», καὶ «ἡ τῶν μελλόντων κατάστασις» ἀλήθεια. Τὸ ἀρχέτυπο δηλαδὴ, αὐτὸ πού εἶναι τὸ αἴτιο «τῶν τελουμένων ἐν τῇ συνάξει» εἶναι στὸ μέλλον. Ἡ Εὐχαριστία εἶναι αἰτιατὸ τῆς μελλούσης Βασιλείας· ἡ μέλλουσα Βασιλεία, ἓνα μελλοντικὸ γεγονός (ἡ τῶν μελλόντων κατάστασις), ὡς αἴτιο τῆς Εὐχαριστίας, τῆς δίνει τὸ ἀληθινὸ εἶναι τῆς.

Αὐτὰ πηγάζουν ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτη τοῦ Μαξίμου. Τὴν ὑπαρξιακὴ τους σημασία θὰ τὴ δοῦμε παρακάτω — γιατί αὐτὴ εἶναι πού ἐνδιαφέρει τὴ θεολογία, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, καὶ ὄχι ἡ ιστορικὴ ἢ φιλοσοφικὴ περιέργεια, στὴν ὁποία ἐξαντλοῦνται συνήθως οἱ θεολογοῦντες τῶν χρόνων μας. Πρὸς τὸ παρὸν ἐπισημαίνομε τὸ ὅτι ἡ Βιβλικὴ σύνδεση Εὐχαριστίας καὶ Βασιλείας ὄχι μόνο δὲν ἀτόνησε στὴν Πατερικὴ περίοδο, ἀλλὰ καὶ ἐδραιώθηκε σὲ ὄντολογικὴ βάση: ἡ Εὐχαριστία δὲν συνδέεται ἀπλῶς μὲ τὴ μέλλουσα Βασιλεία ἀντλεῖ ἀπὸ αὐτὴν τὸ εἶναι τῆς καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς. Ἡ λειτουργικὴ πράξη ἀποτέλεσε καὶ ἀποτελεῖ τὴ γλῶσσα, μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζει ἡ Ἐκκλησία αὐτὴ τὴ θέση. Καὶ πρέπει νὰ τὴν προσέξουμε.

3. Ἡ λειτουργικὴ πράξη

Θεωροῦμε συνήθως τοὺς λειτουργικοὺς τύπους σάν κάτι τὸ δευτερεῦον καὶ ἀσήμαντο. Καὶ εἶναι μὲν ἀλήθεια ὅτι ἡ Λειτουργία μας ἔχει φορτωθεῖ μὲ ἓνα σωρὸ δευτερεύοντες συμβολισμοὺς καὶ αἰσθητικὰ στολίδια, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι κάθε τύπος στὴ λειτουργία εἶναι ἄσχετος μὲ τὴν οὐσία τῆς. Οἱ λειτουργιολόγοι, κατὰ κανόνα ιστορικοὶ

τῆς λατρείας, χωρὶς θεολογικά καὶ ἐκκλησιολογικά ἐνδιαφέροντα, δὲν μᾶς διαφωτίζουν ὡς πρὸς τὸ θεολογικὸ περιεχόμενον τῶν λειτουργικῶν τύπων καὶ ὡς πρὸς τὴ διαφορὰ μεταξὺ οὐσιώδους καὶ ἐπουσιώδους. Ἔτσι οἱ κληρικοί μας κυρίως, ἀλλὰ καὶ ὁ λαὸς, ἢ θεωροῦν ὅλους τοὺς λειτουργικοὺς τύπους ἐξ ἴσου σημαντικούς, καὶ τοὺς τηροῦν μὲ ἀπόλυτη εὐλάβεια, ἢ —πρᾶγμα ἐπικίνδυνον— περικόπτουν, ἀφαιροῦν, μεταβάλλουν τὴ σειρά κ.λπ. τῶν τύπων αὐτῶν, καταστρέφοντας τὴν «εἰκόνα» τῆς Βασιλείας, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἡ Λειτουργία. Ἔτσι φθάσαμε στὸ σημεῖο νὰ χάσουμε τὸν εἰκονισμό τῶν ἐσχάτων στὴ Λειτουργία μας, εἴτε γιατί τὴν παραφορτώσαμε μὲ τύπους, ποὺ δὲν ἐκφράζουν τὸν ἐρχομὸ τῆς Βασιλείας, εἴτε γιατί ἀφαιροῦμε ἢ ἀνακατεύομε τὰ δομικὰ στοιχεῖα τῆς Λειτουργίας, καὶ ἀλλοιώνομε ἔτσι ἐπικίνδυνα τὸν ἐσχατολογικὸ τῆς χαρακτήρα.

Ὅτ᾽ χρειάζοταν ὀλόκληρος τόμος, γιὰ νὰ περιγραφοῦν τὰ κακοπαθήματα τῆς Λειτουργίας μας στὰ χέρια τῶν κληρικῶν τῆς. Οἱ ἐπίσκοποι μας ἀπὸ φύλακες τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως —καὶ ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Ἰππόλυτος ἐπιγράφει ὡς «Ἀποστολικὴ Παράδοση» τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ τρόπου τελέσεως τῆς Λειτουργίας— ἔχουν γίνει κατὰ κανόνα θεατές, ἂν ὄχι καὶ φυσικοὶ αὐτουργοί, τῶν κακοπαθημάτων αὐτῶν. Ἀλλὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ κακοπαθήματα αὐτὰ εἶναι τόσο στρεβλωτικά τῆς εἰκόνας τῶν ἐσχάτων, ποὺ πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν, ἔστω καὶ μὲ συντομία, καθὼς ὁ λόγος ἀφορᾷ στὴν Εὐχαριστία ὡς εἰκόνα τῆς μελλούσης Βασιλείας.

4. Ἡ σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό»

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικά στοιχεῖα τῆς ἐλεύσεως τῶν ἐσχάτων εἶναι ἡ σύναξη τοῦ διασκορπισμένου λαοῦ τοῦ Θεοῦ —καὶ κατ' ἐπέκταση ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος— «ἐπὶ τὸ αὐτό» γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Μεσσία, γιὰ νὰ γίνῃ ἡ κρίση τοῦ κόσμου καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Στὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ παρομοιάζεται «σαγήνη βληθείση εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐκ παντὸς γένους συναγαγούση» (13, 47), ἐνῶ σαφέστερα ἀκόμη στὴν περιγραφή τῆς Παρουσίας τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου διαβάζομε ὅτι τὴν ἡμέρα ἐκείνη τῶν ἐσχάτων «συναχθήσονται ἐμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη» (25, 32). Στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, ἐξ ἄλλου, ὡς σκοπὸς τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ, καὶ κατ' ἐπέκταση τοῦ ὅλου ἔργου τῆς σωτηρίας, θεωρεῖται ὄχι μόνον ἡ σωτηρία τοῦ Ἰσραὴλ, «ἀλλ' ἵνα καὶ τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ τὰ διεσκορπισμένα σ υ ν α γ ἄ γ η (ὁ Χριστὸς) εἰς ἓν» (11, 52).

Δὲν εἶναι συνεπῶς τυχαῖο ὅτι πολὺ νωρὶς ἡ Εὐχαριστία ὡς εἰκόνα τῆς Βασιλείας περιγράφεται ὡς «σύναξις» ἢ σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό». Στὸ 6ο κεφ. τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ὅπου προφανῶς γίνεται λόγος

για την Εύχαριστία, ο Ίησοῦς δίνει ἐντολή μετὰ τὸν χορτασμὸ τοῦ πλήθους νὰ «συναχθοῦν» τὰ περισσεύματα, πρᾶγμα ποῦ θεωρεῖται σημεῖο ὅτι ὁ Ίησοῦς εἶναι «ὁ ἐρχόμενος» (6, 12-14). Εἶναι γνωστὴ ἐπίσης ἡ περιγραφὴ τῆς Εὐχαριστίας ὡς συνάξεως «ἐπὶ τὸ αὐτὸ» στὸν Ἀπ. Παῦλο (Α΄ Κορ. 11,20· 23). Ἡ Διδαχὴ μᾶς δίνει τὴν πιὸ ρητὴ περιγραφὴ τῆς Εὐχαριστίας ὡς εἰκόνας τῆς ἐσχατολογικῆς συνάξεως τῶν διεσκορπισμένων τέκνων τοῦ Θεοῦ, τῆς Ἐκκλησίας: «ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν» (9,4).

Ἀλήθεια, τί ἀπέγινεν ἡ ἐντονη αὐτὴ ἐσχατολογικὴ συνείδηση τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου; Στὸν Ἰγνάτιο ἐπιζῆ σαφῶς⁸, καί, ὅπως εἶδαμε, στὸν Μάξιμο τὸν ὁμολογητὴ τὸν 7ο αἰῶνα ἡ Εὐχαριστία καλεῖται σταθερὰ «σύναξις», καὶ θεωρεῖται εἰκόνα «τῆς τῶν μελλόντων καταστάσεως». Ἀλλὰ σιγὰ-σιγὰ τόσο ἡ ἐννοια τῆς συνάξεως ἐπὶ τὸ αὐτὸ «ὅλης τῆς Ἐκκλησίας» (Α΄ Κορ. 14, 23· Ρωμ. 16, 23) ὅσο καὶ ὁ ἐσχατολογικὸς της χαρακτήρας ὑποχωροῦν. Στὴ Δύση τὰ πράγματα φθάνουν στὸ «μὴ περαιτέρω» μετὰ τὴν εἰσαγωγή καὶ διάδοση τῆς ἰδιωτικῆς λειτουργίας, τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ τελεῖ καὶ μόνος τοῦ ὁ πρεσβύτερος. Ἀλλὰ καὶ στὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία, ἂν καὶ δὲν ἐπιτρέπεται ἡ τελεση τῆς Λειτουργίας χωρὶς τὴν παρουσία λαϊκῶν, πολλὲς φορὲς συμβαίνει νὰ ἀπουσιάζουν οἱ λαϊκοὶ ἢ νὰ εἶναι «συμβολικὰ» παρόντες σὲ ἀνάξιο λόγου ἀριθμὸ. Ἡ Εὐχαριστία μας, ὅπως τελεῖται πλέον, κάθε ἄλλο παρὰ εἰκονίζει τὴν ἐσχατολογικὴ σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό». Μετὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ μάλιστα τῶν εὐχαριστιακῶν συνάξεων σὲ ἐνορίες, παρεκκλήσια, μοναστήρια κ.λπ., καὶ τὴν ἀπουσία τοῦ ἐπισκόπου ὡς κεφαλῆς τῆς συνάξεως «τῆς ὅλης ἐκκλησίας» σὲ ἓνα τόπο, ἐξ αἰτίας τῶν μεγάλων σὲ ἔκταση ἐπισκοπῶν ὁ ὅρος «σύναξη» ἔχει χάσει τὸ νόημά του· μᾶλλον γιὰ διασπορὰ τῶν πιστῶν, παρὰ γιὰ σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό», πρέπει νὰ μιλοῦμε πλέον.

5. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ καὶ βαπτισματικὴ ἐμπειρία

Ἡ ἔλευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀδιανόητη χωρὶς τὸ πέρασμα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ προηγουμένως ἀπὸ τὴν «κάθαρση» τῶν πειρασμῶν, τῶν θλίψεων καὶ τοῦ θανάτου. Ὁ ἴδιος ὁ Μεσσίας ἔπρεπε νὰ περᾶσει ἀπὸ αὐτά, γιὰ νὰ φέρει τὴ Βασιλεία, καὶ ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ ἔπρεπε νὰ κάνει τὸ ἴδιο. Τὸ χωρίο Λουκ. 22, 28 εἶναι σημαντικό: ὅσοι περνοῦν

8. Βλ. περισσότερα στὸ βιβλίο μας «Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θ. Εὐχαριστία καὶ τῷ ἐπισκόπῳ, 1965 (1990²).

ἀπὸ τοὺς «πειρασμοὺς» τοῦ Ἰησοῦ, αὐτοὶ ἀξιῶνται τοῦ προνομίου νὰ ἐσθίουν καὶ πίνουν «ἐπὶ τῆς τραπέζης ἐν τῇ βασιλείᾳ» Του. Ἡ εἴσοδος στὴ Βασιλεία περνᾷ ἀπὸ τὴ «στενὴ πύλη» καὶ τὴν «τεθλιμμένη ὁδὸ» τῆς «ὑπομονῆς» πράγμα ποὺ στοὺς πρώτους αἰῶνες σήμαινε στὴν πράξη τὴν ὑπομονὴ τῶν διωγμῶν (ἢ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ δίνει ἰδιαίτερη ἔμφαση σ' αὐτό), ἀργότερα δὲ τὴν περίοδο τῆς μετανοίας καὶ τῆς νηστείας, ποὺ ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νὰ προηγηθεῖ τοῦ Βαπτίσματος. (Ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ μὲ τὴν αὐστηρὴ νηστεία καὶ τὴν ἀπαγόρευση τελέσεως τῆς Εὐχαριστίας ἐκτὸς Σαββάτου καὶ Κυριακῆς, ἀποτελεῖ ἐνδεικτικὸ κατάλοιπο, ἀφοῦ τὸ Βάπτισμα ἀρχικὰ ἐτελεῖτο τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα). Στὴ λειτουργικὴ πράξη ὅλο αὐτὸ ἐκφραζόταν μὲ τὸ Βάπτισμα, τὸ ὁποῖον ἤδη στὴν Καινὴ Διαθήκη συνδέεται μὲ τὴ θυσία καὶ τὸ μαρτύριο (*Μάρκ.* 10, 39· *Λουκ.* 12, 50), καθὼς καὶ μὲ τὸ θάνατο (*Ρωμ.* 6,4· *Κολ.* 2,12), ὅπως ἀκριβῶς συνέβη μὲ τὸ Χριστό. Στὰ Ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα, τοὺς Καππαδόκες καὶ τὸν Μάξιμο γίνεται λόγος γιὰ τὸ στάδιο τῶν «καθαιρομένων», τὸ ὁποῖο λειτουργικὰ ταυτίζεται μὲ τοὺς προετοιμαζομένους γιὰ τὸ «φῶτισμα» (= βάπτισμα) κατηχομένους, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸ Χρίσμα καὶ τὴν Εὐχαριστία εἰσήρχοντο στὴν τάξη τῶν «τελειουμένων» (Οἱ τάξεις αὐτὲς ἀναφέρονται σαφῶς στὰ Μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος τοῦ Χρίσματος τῆς Εὐχαριστίας, καὶ ὄχι στοὺς μοναχοὺς, τουλάχιστον στὸν ἅγιο Μάξιμο. Βλ. *Σχόλια...*, Migne, PG 4, 168-9).

Ἔτσι ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξη, ὡς εἰκόνα τῶν ἐσχάτων, πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ περιλαμβάνει τοὺς βαπτισμένους, καὶ μόνο. Πρόκειται, μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, γιὰ μιὰ κλειστὴ κοινότητα, ποὺ συνέρχεται «τῶν θυρῶν κεκλεισμένων» (*Ἰωάν.* 20, 19 πρβλ. τὸ ἐκφώνημα «τὰς θύρας, τὰς θύρας»). Ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξη δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀποτελέσει μέσο καὶ ὄργανο ἱεραποστολῆς, γιὰτὶ στὰ ἔσχατα, τὰ ὁποῖα εἰκονίζει, δὲν θὰ ὑπάρχει ἱεραποστολή, ἢ ὁποῖα ἄλλωστε προϋποθέτει διασπορά, καὶ ὄχι σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό». Εἶναι συνεπῶς ἀντίθετη μὲ τὴ φύση τῆς Εὐχαριστίας ὡς εἰκόνας τῆς Βασιλείας ἢ προβολὴ τῆς ἀπὸ τηλεοπτικὰ καὶ ραδιοφωνικὰ μέσα εἴτε γιὰ ποιμαντικούς εἴτε γιὰ ἱεραποστολικούς λόγους (ἓνα εἶδος προβολῆς καὶ διαφημίσεως τοῦ «πλούτου» καὶ τῆς «ὁμορφιάς» τῆς λατρείας μας). Στὴν Εὐχαριστία ἢ μετέχει κανεὶς «συνηγμένος ἐπὶ τὸ αὐτό» ἢ δὲν μετέχει καθόλου. Συμμετοχὴ ἐξ ἀποστάσεως εἶναι ἀδιανόητη· στοὺς ἀσθενεῖς καὶ κωλυμένους νὰ προσέλθουν στὴ σύναξη ἢ Ἐκκλησία μεταφέρει κατὰ ἀρχαιότατο ἔθος τὸν καρπὸ τῆς συνάξεως (τὴ Θ. Κοινωνία, τὸ ἀντίδωρο κ.λπ.), καὶ ὄχι τὴν... ἴδια τὴ σύναξη ἀκουστικὰ ἢ ὀπτικὰ.

6. Ἡ Εὐχαριστία ὡς κίνηση καὶ πορεία

Μαζὶ μὲ τὴν ἐξασθένηση τῆς χρονικῆς διαστάσεως τῆς Εὐχαριστίας

ώς εικόνας της μελλούσης, της προσδοκωμένης Βασιλείας, χάθηκε σιγά-σιγά και η αίσθηση ότι στη Θ. Εύχαριστία συντελείται μιὰ κίνηση «πρὸς τὸ Πέρασ», μιὰ πορεία τοῦ κόσμου κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μαξίμου, πρὸς τὴ Βασιλεία καὶ μιὰ ἔλευση τῆς Βασιλείας πρὸς τὸν κόσμο. Ἡ φοβερὴ αὐτὴ ἀλλοίωση ἔγινε μὲ τὴν ἐξαφάνιση τελικὰ τῆς εἰσοδευτικῆς διαστάσεως τῆς Εὐχαριστίας. Καὶ ἔχουν μὲν διασωθεῖ οἱ λεγόμενες «εἰσοδοὶ» (ἡ μικρὴ καὶ ἡ μεγάλῃ) τῆς Λειτουργίας, ἀλλὰ μόνον εἰσοδοὶ δὲν εἶναι. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ κύκλους, ποὺ κἀνὲν ὁ λειτουργὸς «εἰσερχόμενος» ἐκεῖ ποὺ ἦταν ἤδη, στὸ ἱερὸ βῆμα. Ἀπὸ τότε ποὺ καταργήθηκε ἡ Πρόθεση καὶ τὸ Σκευοφυλάκιο ὡς ἰδιαίτερα παραρτήματα τοῦ ναοῦ οἱ κληρικοὶ εἰσέρχονται στὸ ἱερὸ βῆμα (τὸ κατάλοιπο πλεον τοῦ κυρίως ναοῦ), γιὰ νὰ τελέσουν τὴν προσκομιδὴ καὶ νὰ φορέσουν τὰ ἄμφιά τους. Ἀλλὰ τότε τί νόημα ἔχει ἡ εἰσοδος — μικρὴ καὶ μεγάλῃ; Πράγματι δὲν ἔχει νόημα, ἀφοῦ ἡ Εὐχαριστία ἔπαυσε νὰ σημαίνει πορεία πρὸς τὴ Βασιλεία ἢ ἔλευση τῆς Βασιλείας, καὶ ἔγινε κάτι στατικὸ καὶ τοπικὸ χωρὶς ἀναφορὰ στὸ χρονο.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐρμηνεῖες τῆς εἰσοδοῦ στὶς λειτουργικὲς πηγές, τὴν ἐποχὴ βέβαια ποὺ ἡ εἰσοδος ἦταν πραγματικὴ εἰσοδος κλήρου καὶ λαοῦ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἐπίσκοπο στὸ ναὸ καὶ στὸ θυσιαστήριο. Στὶς ἐρμηνεῖες αὐτὲς κυριαρχεῖ ἡ τυπολογία, ἡ ὁποία ἤθελε τὴν εἰσοδο τοῦ ἐπισκόπου εἰκόνα τῆς πρώτης ἐπὶ γῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ τῆς ἐνσαρκώσεως, μὲ σαφῆ διαγραφὴ τῆς πορείας πρὸς τὰ ἔσχατα. Τὸν 7ο ἀκόμα αἰῶνα ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἅγιος Μάξιμος, στὴ Μυσταγωγία του (Migne P.G. 91, 688 ἐξ.), ἐπιζῆ ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ τυπολογία. Γιὰ τὸν πατέρα αὐτὸν ἡ εἰσοδος τοῦ ἐπισκόπου στὸ Ναὸ γιὰ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας ἀποτελεῖ εἰκόνα τῆς πρώτης ἐπὶ γῆς ἐλεύσεως τοῦ Κυρίου, ὅσα δὲ ἀκολουθοῦν ὀδηγοῦν ἀμέσως στὸ ἐσχατολογικὸ σκηρικὸ τῆς Βασιλείας: τὰ ἱερὰ ἀναγνώσματα καὶ ἰδιαίτερα τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα, εἰκονίζουσαν «τὴν τοῦ κόσμου τούτου συντέλειαν», μετὰ τὴν ὁποίαν «ὁ ἀρχιερεὺς κάτεισι τοῦ θρόνου», γιὰ νὰ γίνῃ ἡ κρίση μὲ τὴν ἀποβολὴ τῶν κατηχουμένων καὶ τὸ κλείσιμο τῶν θυρῶν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη καὶ ἐξῆς ὅλα συμβαίνουν ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ στὴ Βασιλεία Του. Ἡ «τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν μυστηρίων εἰσοδος (= προφανῶς ἡ λεγομένη Μεγάλῃ Εἰσοδος) ἀρχὴ καὶ προοίμιόν ἐστι... τῆς γενήσομένης (ἃς σημειωθεῖ καὶ πάλι ὁ μελλοντικὸς χρόνος, ὁ ὁποῖος μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ μιὰ Πλατωνικοῦ τύπου ἀντιστοιχία ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων) ἐν οὐρανοῖς καινῆς διδασκαλίας περὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ τῆς εἰς ἡμᾶς... Οὐ γὰρ μὴ πῖω, φησί... ὁ Θεὸς καὶ Λόγος, ἀπ' ἄρτι ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πῖω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Πατρὸς ἐμοῦ». Ὁ ἀσπασμὸς ἀλλήλων, καὶ αὐτὸς εἶναι ἐσχατολογικῆς σημασίας: «τὴν ἐσομένην (πάλι μελλοντικὴ χρονικὴ ἀναφορὰ)

πάντων πρὸς ἀλλήλους ἐν τῷ καιρῷ τῆς τῶν μελλόντων ἀρρήτων ἀγαθῶν ἀποκαλύψεως». Ἀκόμα καὶ τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, παρὰ τὸ ἱστορικὸ περιεχόμενό του, μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς τὸ μέλλον: «ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ συμβόλου τῆς πίστεως γινομένη παρὰ πάντων ὁμολογία, τὴν ἐφ' οἷς ἐσώθημεν παραδόξοις λόγοις τε καὶ τρόποις τῆς πανσόφου περὶ ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ Προνοίας γενησομένην μυστικὴν εὐχαριστίαν, κατὰ τὸν αἰῶνα τὸν μέλλοντα, προσημαίνει». Ὁ ὕμνος «Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος», καὶ αὐτὸς μᾶς ὀδηγεῖ νοερὰ πρὸς τὴν μέλλουσαν κατάστασιν, «τὴν πρὸς τὰς ἀσωμάτων καὶ νοερὰς δυνάμεις κατὰ τὸ μέλλον φανησομένην ἔνωσίν τε καὶ ἰσοτιμίαν παραδηλοῦ». Τὸ «Πάτερ ἡμῶν», καὶ αὐτὸ τὴν μέλλουσαν υἰοθεσίαν εἰκονίζει, «καθ' ἣν τῇ ἐπιφοιτήσει τῆς χάριτος, υἱοὶ Θεοῦ χρηματίζονται τε καὶ ἔσονται πάντες οἱ ἅγιοι».

Ὑπάρχει, λοιπόν, μιὰ συνεχῆ πορεία στὴν Εὐχαριστία, μιὰ πορεία, πού, κατὰ τὸν Μάξιμο τουλάχιστον (σὲ μεταγενέστερους Βυζαντινοὺς σχολιαστὲς τῆς Λειτουργίας τὰ πράγματα ἀλλάζουν κάπως), μᾶς μεταφέρει *κινητικὰ* καὶ μᾶς ἐγκαθιστᾷ στὴ μέλλουσα βασιλεία. Ὅλα κινεῦνται στὴ Λειτουργία πρὸς τὰ ἐμπρός· τίποτε δὲν εἶναι στατικό. Ὁ συμβολισμὸς στὴ Λειτουργία δὲν εἶναι παραβολικὸς ἢ ἀλληγορικὸς· εἶναι εἰκονικὸς, μὲ τὴν ἔννοια πού εἶχε ἡ εἰκόνα στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πού σήμαινε ὀντολογικοῦ περιεχομένου μετοχὴ στοῦ πρωτότυπο. Καὶ τὸ πρωτότυπο στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅπως δείχνουν τὰ χωρία τοῦ ἁγίου Μαξίμου, πού παραθέσαμε, εἶναι ἡ ἐρχόμενη Βασιλεία, καὶ ἡ τελικὴ καταλλαγὴ καὶ ἔνωσή μας μὲ τὸν Θεό, μὲ τὴν ἔνσωμάτωσή μας στοῦ Χριστοῦ.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ κατανοεῖ κανεὶς πόσο σημαντικὴ εἶναι γιὰ τὴ Λειτουργία ἡ *κινητικὴ* καὶ *πορευτικὴ* διάσταση τοῦ τυπικοῦ της. Εἶναι κριμα νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι στὴ Λειτουργία ὅλα συντελοῦνται στατικά. Ἡ κατάργησις τῶν «εἰσόδων» εἶναι μεγάλη λειτουργικὴ ἀπώλεια. Καὶ ναὶ μὲν, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ναοῦ, πού ἔχει ἐπικρατήσει, δὲν ἐπιτρέπει πλέον στοὺς ἱερεῖς νὰ εἰσοδεύουν ἀληθινά, ὅπως στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία. Μποροῦν ὅμως νὰ τὸ κάνουν οἱ ἐπίσκοποι, καὶ εἶναι κριμα ὅτι δὲν τὸ κάνουν πλέον, προφανῶς γιὰτι ἔχουν παύσει νὰ ἐκτιμοῦν τὴ σημασία του⁹.

Τέλος τοῦ α' μέρους

9. Εἶναι ἀδιανόητο νὰ εἰσέρχεται ὁ ἐπίσκοπος στοῦ ἱεροῦ, νὰ ἐνδύεται ἐκεῖ τὰ ἄμφιά του, καὶ νὰ ἐξέρχεται τοῦ Βήματος, γιὰ νὰ εἰσέλθει καὶ πάλι κατὰ τὴ Μικρὰ Εἴσοδο, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ ἐνδυθεῖ τὰ ἄμφιά του ἐκτὸς τοῦ Βήματος κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Ὁρθρου (χωρὶς τίς ἐκφωνήσεις τῶν σχετικῶν στίχων, ἂν ἡ Λειτουργία δὲν εἶναι πανηγυρικὴ). Σὲ ὅλες τίς Σλαβικὲς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες τηρεῖται αὐτὴ ἡ τάξη, καὶ ἔτσι διασώζεται ἡ γνησιότητα τοῦ εἰσοδευτικοῦ χαρακτήρα τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου ἐνῶ στίς ἑλληνόφωνες (μὲ ἐξαιρέση ἰσως τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου) ἡ τάξη αὐτὴ δὲν τηρεῖται. Καὶ ὅμως ἡ σημασία αὐτῶν τῶν περιφρονημένων «τύπων» εἶναι οὐσιαστικὴ.